

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књ. XVI, св. 1-2.

БЕОГРАД, 1967.

ДВА НАЧИНА АКТУАЛИЗАЦИЈЕ КОМПОНЕНАТА ОДНОСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

У научној литератури (в. одговарајуће радове П. Ђорђевића, А. Белића, Е. Бернекера, Т. Маретића, М. Стевановића, Љ. Јонкеа) више пута је констатовано да поред традиционалног (траматичког, синтаксичког) реда речи треба разликовати и окасионални (реторички, стилистички, функционални) ред. Само неке категорије речи имају чврста правила којима се одређује њихово место у реченици. У таква правила спада, на пример, правило да енклитика не може да стоји на првом месту у реченици, да она у сложеној реченици обавезно долази после везника или односних речи, у упитним реченицама — одмах иза упитних заменица, прилога или речце *зар*. Тачно је утврђен редослед енклитика у оним случајевима кад у једној реченици неколико енклитика долазе једна иза друге. Добро је познато да предлог, с једним јединим изузетком предлога *ради*, увек стоји испред имена; у упитној реченици упитне заменице и прилози увек стоје на првом месту; глагол-предикат не може да стоји сувише далеко од субјекта. Скоро све су то чврста правила којима се одређује ред речи у реченици. У свим осталим случајевима у зависности од садржине исказа, од његове функционалне усмерености, стилиских и емоционалних особености, може да се промени како распоред речи и синтагма које у њ улазе, тако и интонационо-смисаоно рашчлањавање реченице. Тако, на пример, када се говори о структурним особеностима зависно-сложених односних реченица везаних за именску реч, обично се (упоредо са другим обележјима) указује на то да је основна структурна одлика таквих реченица контакт-

ност односне реченице, тј. да она стоји непосредно после именске речи на коју се односи или после синтагме на коју се односи, а чији је основни елеменат именска реч. То правило важи за огромну већину сложених реченица, независно од тога где се налази зависна реченица у односу на главну — у постпозицији или у интерпозицији. За структурну карактеристику сложених реченица овога типа у српскохрватском језику битно је и то што се у њему (за разлику, на пример, од руског језика) у зависним реченицама везаним за именску реч чува такав ред речи у коме на прво место долази односна заменица или прилог (истред односних заменица могу да стоје само предлози који се с њима слажу; предлози који долазе са речју *што* стоје после те речи).

Правила контактности зависних реченица везаних за именску реч и правила о месту односне речи на почетку зависних реченица било је, изгледа, могуће сматрати за стална правила којима се регулише ред речи у српскохрватским реченицама. Међутим, у низу случајева та правила могу да не важе. У овом прилогу ми ћемо се задржати на неким случајевима оваквог карактера и потрудићемо се да утврдимо специфичност структурних промена (ако оне нису истоветне) и њихове узроке.

Већ је истакнуто да је у српскохрватском језику могуће нарушавање најкарактеристичнијег правила код зависних реченица везаних за именску реч — правила о обавезном стављању односне заменице на почетак зависне реченице. На пример:

Из побочне собе одмах донеше ваздан разних ордена, звезда, ленти, ордена о врату што се носе, и ваздан медаља (Домановић, Страдија).

У основи оваквог, не сасвим обичног реда речи код зависних реченица везаних за именску реч у српскохрватском језику, реда речи створеног истурањем на прво место друге речи а не односне заменице, налази се тежња онога који говори (или пише) да истакне, актуализује једну компоненту зависне реченице, да на њу скрене пажњу свога сабеседника (читаоца). У наведеном примеру писац избацује у зависној реченици на прво место реч *о врату* да би нагласио да је поред

обичног ордења, ленти, звезда итд. донесено и ордење које се носи о врату. Тежња да се нарочито издвоји, акцентује управо ова реч, да се подвуче њен значај за даље причање, доводи у овом случају до свесне инверзије. У овом смислу карактеристичан је пример из П. Кочића. Јунак пита судију:

— Има ли у вас школа што се зове терезијанска?
(П. Кочић, Јазавац пред судом).

У току даљег разговора, у жељи да покаже да га интересује управо *терезијанска школа* а не нека друга, он у зависној реченици ставља ту реч на прво место:

— Па баш има у вас како школа *терезијанска* што се зове (П. Кочић, Јазавац пред судом, стр. 214).

— У тој се школи вашој, *терезијанска* што се рекне, уче барунски, прововски, а један ми газда рече да се туј и царски синови уче? (П. Кочић, Јазавац пред судом, стр. 214).

— А знате ли ви чији синови још у тој вашој школи, *терезијанска* што јој се вели, уче? (П. Кочић, Јазавац пред судом, стр. 215).

Такве реченице чешће се срећу у песничким текстовима. На пример:

Опустеће двори ваши, а остаће кула стара,
Да сачека ново доба, *општу љубав* које ствара (В. Илић).

Песма мора бити света,
Бити чиста.
Баш ко звезда, *у висини*
Што се блиста (Ј. Ј. Змај).

Раније смо, дотичући се ових и сличних случајева одступања од важећих правила о структури зависносложених односних реченица везаних за именску реч (в. Славјанское языкознание. Ленинград, 1958, стр. 56—116), констатовали да се овакве конструкције ретко срећу у савременом српскохрватском језику, а да сам карактер структурних промена, условљених неопходношћу актуализације неког дела зависне реченице, не доводи до нарушавања целовитости сложене реченице.

Међутим, у неким случајевима писац има потребу за појачаном актуализацијом неке компоненте у склопу сложене реченице не само путем промене реда речи, већ и путем њеног максималног интонационог издвајања. У својству такве компоненте може да дође како посебна реч (или синтагма) тако и читава зависна реченица која добија карактер допунске, успутне напомене или ближе одреднице. При максималном интонационом издвајању речи, синтагме или зависне реченице, нарушава се целовитост сложене реченице, веза актуализираних компонената са главном реченицом не постаје зависна већ спојна. У писању, максимално интонационо издвајање актуализираних јединица означава се тачком, тј. актуализација се врши путем извлачења поменутих јединица из састава реченице. На пример:

Наваљивао је с лева, па с десна, па с друге стране. У ушима је осећао оштар бол. И у глави. Коју није (изгледало му је) гњуром у воду него у брзовезујући бетон што је дробило зашпрафљујући је гвозденим лозицама (О. Давичо, Бетон и свици).

У наведеном примеру писац двапут прибегава актуализацији која нарушава целовитост сложене реченице: он најпре издваја актуализирану реч (*у глави*), а затим зависну реченицу (*коју није* итд.). И разматране конструкције срећу се ретко. Оне су по пореклу, очигледно, одлика говорног језика. Живи, спонтани говорни језик, нарочито дијалог са допунским напоменама, карактеристикама итд. које настају током његове реализације, најчешће ствара услове за синтаксичку деглутинацију (метанализу) сложених реченица. Није случајно ни то што оне продиру у уметничку књижевност и што их писци обично користе у дијалозима или унутрашњем говору јунака. На пример:

— Ја за себе ништа! — одговори Амброз Грегоријанац. — Али замјеник сам ваше части, те доведох пред вас ту племениту госпоју која много тражити има...

— Која све тражити има — завапи живо Уршула, једва дишући од јара. (А. Шеноа, Сељачка буна).

У низу случајева тешко је рећи чиме се у већој мери руководио писац: да ли тежњом да издвоји, актуализује неку компоненту сложене реченице или да репродукује испрекиданост, карактеристичну за говорни језик.

Та ће ти је Пејзо Мехмед-ага?

И ће ти је Осман барјактаре?

И ће ти је Тузла капетане?

Које Босна нигда стећи неће (Народне пјесме, IV).

Ој сунце! Које сијаш над праведником и прешником, прочитај ти оно писмо, завири у моје срце па потони (А. Шеноа, Селачка буна).

И у њему се јављала нека болна завист, помешана са злурадешћу, према Јохану, најстасатијем младићу у селу, који је у рату оставио руку.

А који има Ерну (Јован Поповић).

Еј воде, еј тајне!

Које сте живе и које се не одајете (О. Давичо, Бетон и свици).

У овом кратком осврту ми смо се дотакли само неких случајева актуализације компонената сложене конструкције која се постиже одступањем од обичних правила о структури реченице и променама у њеном интонационо-смисаоном рашчлањавању. Али и овај материјал пружа основу за констатацију да су у српскохрватском језику могућа два начина актуализације:

а) у једним случајевима акцентовање, издвајање актуализираног елемента врши се у границама реченице;

б) у другим случајевима врши се максимално акцентовано издвајање актуализираног елемента, тј. нарушавање целовитости реченице.

П. А. Дмитријев